

Fritzø jernbruk vid Fariselfven i grevskapet Laurvig i Norge.

Fritzøe jernverk. Prospekt fra «Nordiske Billeder» utgitt i København 1867. Foto: Norsk Folkemuseum (utsnitt)

«Saa dependerer det blot af Naadige Herre, med hvad Barmhiertighed hand maae andsees»

Pensjonsordninger og andre støttetiltak ved Fritzøe jernverk på 1700-tallet

«Whether he will be met with mercy depends on The gracious Count»

Pensions and welfare at Fritzøe ironworks in the 18th century

Anita Wiklund Norli

Førsteamanuensis

Handelshøyskolen, Institutt for økonomi, historie og samfunnsvitenskap, Universitetet i Sørøst-Norge

E-post: anita.norli@usn.no

SAMMENDRAG

Artikkelen behandler hvilke utsikter 1700-tallets arbeidere hadde til å nyte godt av støtteordninger når de mistet arbeidsevnen. Gjennom lover og kongelige forordninger var enkelte ordninger pålagt av myndighetene, noe som kan gi inntrykk av at de trengende i samfunnet ble tatt hånd om. Et rikt kildemateriale etter Fritzøe verk, Norges største jernverk på 1700-tallet, inneholder blant annet dokumenter som kontrakter, brev og supplikker (bønneskrift) fra jernverksarbeiderne. Dette materialet belyser hvordan ordningene fungerte i praksis og gir et ganske annet bilde av forholdene enn det vi kan få inntrykk av gjennom de normative kildene. Artikkelforfatteren viser hvordan paternalistisk og pietistisk mentalitet var avgjørende for i hvilken grad gamle og syke arbeideres og arbeiderenkers behov for støtte til livsopphold ble ivaretatt av øvrigheten.

Nøkkelord

Jernverksarbeidere, 1700-tall, pensjon, støtteordninger, paternalisme

ABSTRACT

This article addresses the 18th-century workers' prospects of benefitting from support schemes if or when they lost their ability to work. The central authorities imposed quite a few aid schemes through laws and royal regulations, which might give the impression that society's poor and needy were taken care of. A rich source of records from Fritzøe ironworks, the largest ironworks in Norway at this time, contains documents such as contracts, letters and petitions. This material illustrates how the authorities interpreted the regulations and put the system into practice. This gives us a different picture than that shown in normative sources. The article sheds light on how a paternalistic and pietistic mentality was decisive for the extent to which the old and weak labourers' or the widows' needs for a reasonable subsistence level were taken care of by the employer and local authority.

Keywords

Iron workers, 18th century, pensions, support schemes, paternalism

Vi er vant til å tenke at de første arbeidsmiljøene i Norge oppsto med framveksten av en tekstilindustri fra midten av 1800-tallet. Men allerede 200 år tidligere fantes det industrivirk-somhet innen bergverksnæringen der det var vanlig å benytte lønnet arbeidskraft. Fritzøe jernverk i Larvik Grevskap var en slik tidlig bedrift. Mesterne med svenner og drenger som hadde sitt daglige virke i hytter og hammere, var lønnsinntakere. De hadde ingen annen inntekt enn det jernverket betalte for arbeidet de utførte. Denne artikkelen skal handle om de pensjonsordningene som fantes på denne tida. Kildegrunnlaget har jeg hentet fra arkivet etter Fritzøe jernverk under Larvik grevskap, statsarkivet på Kongsberg (SAKO).¹

Jeg tar utgangspunkt i Christopher Jacobsen, en arbeider i platehammeren ved Fritzøe jernverk. Han var en av få personer som oppnådde å få utbetalt en årlig pensjon fra verket. I 1763 ble Christopher, i en alder av 44 år, rammet av «blodgang» under arbeidet. Han ble sengeliggende seks måneder. Lungene var blitt så svake at arbeidet i platehammeren ville bli for krevende for ham. Derfor bad han om et arbeid som han ville være i stand til å utføre, slik at han skulle være sikret en inntekt. Siden det ikke var noe passende arbeid ledig, uttalte forvalteren i et brev til greven at «saa dependerer det blot af Naadige Herre, med hvad Barmhiertighed hand maae andsees». Christopher ble bevilget en midlertidig pensjon på 2 riksdaler per måned.² Så seint som i 1789 fikk Christopher fortsatt pensjon fra verket, og da han døde i 1797 var han lem ved Laurvig hospital.³

Var Christophers tilfelle spesielt, eller var ordningen representativ for forholdene i norsk bergverksvirksomhet på 1700-tallet? Hvilke rettigheter hadde arbeidere ved jernverkene for 300 år siden? Hva utløste eventuelt pensjon fra verket? Var det basert på uførhet eller oppnådd alder? Eller var det helt andre faktorer som spilte inn, som lojalitetsbånd, livs-

1. Artikkelen bygger på Norli 2017, særlig s. 176 ff.

2. Statsarkivet på Kongsberg (SAKO): Larvik grevskap, 2 saksbehandling, 21 forestillings- og resolusjonsbøker, rekke 1, nr. 5.

3. SAKO: Klokkerbok for Larvik prestegjeld, Larvik sokn 1785–1807 (0707P).

førsel eller slektstilhørighet? Var det tilfeldigheter og en øvrighetspersons dagshumor som avgjorde hvorvidt en ufør arbeidstakers behov ble ivaretatt? Før vi kommer tilbake til disse problemstillingene, er det på sin plass med en kort presentasjon av Fritzøe jernverk og Larvik grevskap.

Fritzøe jernverk var en del av den større politisk-administrative enheten som Larvik grevskap utgjorde.⁴ Grevskapet ble opprettet og gitt i len til greve og stattholder Ulrik Fredrik Gyldenløve i 1671.⁵ Jernverket var en viktig bedrift for Danmark-Norge i en periode preget av enevælde og merkantilisme. Verket var selvstendig med hensyn til den daglige ledelsen og kontrollen av produktframstillingen. På den annen side var jernverket avhengig av grevskapets struktur når det gjaldt tilførsel av råvarer og arbeidskraft. Jernverksforvalteren var øverste myndighet ved verket. Han var underordnet en overinspektør oppnevnt av greven.

I første halvdel av 1700-tallet hadde jernverket en fast arbeidsstokk på mellom 40 og 70 mann.⁶ Det er ikke foretatt noen undersøkelser for 1700-tallets annen halvpart, men vi kan anta at antall faste arbeidere har økt slik at den faste arbeidsstokken har passert 100 voksne menn mot slutten av 1700-tallet.⁷ Alle løsarbeiderne som fikk arbeid når bedriften hadde behov for det, kommer i tillegg. Dessuten var mange hundre bønder aktivisert med å produsere trekull.

PENSJONSORDNINGER VED FRITZØE OG ANDRE JERNVERK

Utbetalinger av pensjoner synes så godt som aldri i regnskapene ved verket. Det kan bety at det ikke skjedde, eller det kan bety at det ikke ble spesifisert. Ingeborg Fløystad har pekt på at regnskapene ved Næs jernverk var såpass detaljerte at fravær av utgiftpresisering kan tyde på at pensjonsordninger ikke ble praktisert.⁸ Det samme er sannsynlig for Fritzøe jernverk.

Alfhild Nakken Libæk har ment at grevskapets supplikkmateriale⁹ fra 1735–1805 tyder på at de fleste jernverksarbeidere som søkte om underhold, fikk det, men kun små engangsbeløp.¹⁰ Dette står i kontrast til at det er få opplysninger å finne om pensjonsutbetalinger i andre kilder. I en optegnelse over pensjoner fra 1767 var det tre pensjonister ved jernver-

4. Grevskapet hadde flere virksomheter som faller utenfor denne artikkelens rammer; sagbruk, gruvedrift, mølledrift, jordbruk, skipsfart. De arbeiderne som greven sysselsatte på disse områdene, vil bare bli trukket inn der det er relevant i sammenhengen.
5. Ulrik Fredrik Gyldenløve var utenomekteskapelig sønn av Fredrik den 3. og halvbror av Christian 6. Bare den første greven kunne, som uekte sønn av kongen, bruke Gyldenløve-navnet. Hans sønner og sønnesønner skrev seg Danneskjold-Laurvig og satt som grevskapets øverste myndighet til mannslinjen døde ut i 1783. Deretter pågikk en arvetvist inntil Ahlefeldt-Laurvig-grevene overtok fra 1785. I 1805 ble grevskapet overdratt til kongen, og i 1821 ble grevskapene Larvik og Jarlsberg slått sammen til Jarlsberg og Larvik amt, som fikk navnet Vestfold fylke fra 1919.
6. Bjørnstad 1977: 28.
7. Til sammenligning var arbeidsstokken ved sølvverket på Kongsberg langt større: omlag 700 mann ved 1700-tallets begynnelse og over 2000 i 1801. Moen 1967: 142; Fløystad 1979: 5.
8. Fløystad 1979: 533f.
9. En supplikk er et bøneskriv sendt til lokal øvrighet eller en greve eller konge.
10. Libæk 1977: 99 ff.

ket. Den ene var Christopher Jacobsen, som er omtalt ovenfor, den andre var Ole Jacobsen, som hadde vært «Jldevægter». De to fikk samme pensjon, nemlig 24 riksdaler i året. Den tredje som mottok pensjon, var overinspektørens ugifte søster, jomfru Anne Helene. Hun hadde 50 riksdaler årlig fra verkskassa.¹¹ Hvorfor jomfruen fikk pensjon fra jernverket, kan man jo undre seg over. Dette er uansett bemerkelsesverdig få pensjonister når vi vet at mellom 70 og 100 mennesker hadde sitt daglige arbeid ved verket.

Undersøkelsens metode er kvalitativ i den forstand at et omfattende kildemateriale er systematisk gjennom søkt for å kartlegge støtteordningene ved jernverket. Det finnes lite forskning som kan fortelle om slike ordninger ved andre verk i tidlig nytid. I biografiene om Bærum og Ulefos jernverk omtales ikke dette.¹² Ingeborg Fløystad finner derimot sju pensjonister ved Næs jernverk i 1761, seks av dem var kvinner. Pensjoner ble ikke utbetalt i penger, men i varer fra verkets magasin. Antallet pensjonister ved Næs økte til 29 mot det neste århundreskiftet, men Fløystad minner om at få arbeidere nådde høy alder. Ofte ble både lønn og arbeid redusert de siste leveårene, og gamle arbeidere ble tatt vare på av familien sin.¹³ Hans Try har kommentert at blant pensjonistene ved Næs var det bare fire gamle arbeidere i år 1800.¹⁴

Grevskapet var et paternalistisk samfunn. Paternalismen som samfunnsordning har tradisjonelt blitt framstilt som en pakt med vertikal solidaritet mellom undersått og øvrighet. Begrepet «paternalisme» er avledet av det latinske ordet for far («pater») og har blitt assosiert med menneskelig varme og ansvarlighet i et gjensidig forhold. Historikere har brukt denne beskrivelsen om forholdet mellom arbeidsgiver og arbeidstaker helt opp mot slutten av 1800-tallet.¹⁵ Den svenske historikeren Börje Harnesk har pekt på at partene i denne pakten ikke er jevnbyrdige, og at gjensidigheten ikke er karakteristisk før for en senere type av paternalisme, som oppsto i forbindelse med industrialiseringen på 1800-tallet.¹⁶ Det vil være Harnesks definisjon av paternalismebegrepet som best beskriver forholdet mellom øvrighet og undersått ved Fritzøe jernverk på 1700-tallet.

Dette ga et fundament for en praksis som kan kalles «nådens rett», og tildeling av goder ble dermed avhengig av patriarkens personlige økonomi, eller hans humør. Om Moss jernverk skriver Lauritz Opstad at gamle arbeidere og enker fikk en liten pensjon, men at «en får inntrykk av at verksledelsen ikke ønsket faste regler for understøttelsen. Den skulle heller komme som en nådebevisning».¹⁷ Gunnar Brun Nissen beskriver ordningen ved Røros kobberverk på samme måte: «Uførhets-, alderdoms- og enkepensjoner, de såkalte 'nådens penge' var avhengig av verkets økonomi og partisipantenes velvilje.» På 1600-tallet fikk en enke etter en pliktfogd ved kobberverket anbefalt å finne seg en arbeidsfør dreng å ekte, så skulle han prioriteres framfor andre når det ble behov for arbeidskraft.¹⁸ Ved sølvverket på Kongsberg,

11. SAKO: Larvik grevskap, 1 personalforvaltning, 12 pakkesaker, rekke 4.

12. Hauge 1953; Hauge 1957.

13. Fløystad 1979: 533 ff.

14. Try 1986: 94.

15. Bull 1958: 65f; Mykland 1996: 298ff.

16. Harnesk 1990.

17. Opstad 1950: 190, 267.

18. Nissen 1976: 67 f.

som var drevet av staten, ser det ut til å ha vært annerledes. Tyske bergverksfolk hadde brakt med seg ordningen med en *knappschaftkasse*, en kassebeholdning samlet inn av arbeiderne til understøttelse av trengende ved verket. Denne kassen inngikk med tida i verkets økonomi og ble brukt til syke- og skadelønn. Utslitte arbeidere kunne slik få en liten pensjon.¹⁹

Det fantes enkelte overordnede juridiske bestemmelser angående rettigheter når man falt utenfor det vanlige arbeidslivet. I tillegg til de spesielle privilegiene for det enkelte verk, satte staten rammer for jernverkenes drift med generelle lover og forordninger. Viktigst var Bergordinansen av 1683, som var den gjeldende anordningen helt til 1812.²⁰ Den støtten Christopher Jacobsen fikk innvilget, er for så vidt i tråd med bestemmelsene i § 15 i Bergordinansen: De som skadet seg i arbeidet, skulle ha fri bartskjær og lønn i to måneder. Hvis ikke skaden da var leget, skulle de få et månedlig beløp, men det sies ikke noe om størrelsen på beløpet. Gikk det så ille at noen mistet livet i en ulykke, skulle vedkommende begraves på verkets bekostning.

Det var også forventet at fem prosent av verkets overskudd skulle settes av til en «fattigkasse». Dette gjaldt bare for verk som hadde en «viss» avkastning, men det står ingenting spesifisert om størrelsen på avkastningen: «Til Kircken, Skolen, og de fattige Encker oc Faderløse, med een velvillig og visse afgift at underholde, skal Geverckerne, naar dend Allerhøyeste Gud Verckerne velsigner, at de med nytte blifver drefven, oc gifver nogen udbytte, lidet eller stort, gifve der af som sædvanligt, fem procento.»²¹

I § 6 i Fritzøe Jernverks privilegiebrev fra 1673 heter det at «hvad Bøder og Straf som nogen af Berg-Officierer eller Betjentere Kand vorde tilkjendt at udgive, de skal alene til Verkets nødtørftige og forarmede Bergfolks Underholdning være henfalden og af Forvalteren oppebæres og de Forarmede overleveres.»²² Altså skulle bøter som ble ilagt betjentene, gå til verkets fattigkasse.²³

Passusen kan også vise til lovfestet samfunnsansvar for vanskeligstilte, men det er mindre sannsynlig. I den generelle lovgivningen fra slutten av 1600-tallet finnes det riktignok enkelte bestemmelser angående samfunnets ansvar for de som ikke var i stand til å klare seg selv. Christian Vs Danske Lov, utgitt 15. april 1683, et par måneder før Bergordinansen, hadde noen generelle bestemmelser om behandlingen av samfunnets fattige. Gamle, syke og krøplinger skulle anbringes i hospitaler, der de skulle få dekket forpleining og begravelse når de døde. Det skulle også oppnevnes særlige fattigforstandere med ansvar for å forvalte frivillige gaver til «fattige og husarme».²⁴ Christian Vs Norske Lov kom i 1687, og hadde de samme ordningene som den danske for samfunnets fattigste.

19. Moen 1967: 117 ff; Berg 1998: 61.

20. «Berg-Ordinance i Norge» 23. juni 1683, i Schou 1795, del 1: 368–76.

21. Ibid, § 16.

22. Berg 1839: 575.

23. Ved svenske bergverk fantes det ordninger for å ivareta fattige og syke. Bergkollegiets resolusjon 1673 påla hvert bergslag å underholde sine skadde, syke og gamle hammersmeder. Både ved Stora Kopparberget og ved Salberget fantes det fattigkasser fra slutten av 1600-tallet. De fikk midler fra alle bøter idømt av gruvedningene, samt avgifter som gruvedrengenes innskrivnings- og mønstringsavgifter og mesternes faste avgift for mesterprøven. Dessuten ble det tatt et månedlig trekk i lønna til arbeiderne. Fattigkassene ble forvaltet av bergmesteren og de tolv eldste. Ved de spredte hyttene og brukene var arbeiderne derimot ofte henvist til sine husbønders «patriarkalske omsorger». Boëthius 1951: 220f.

24. Christian Vs Danske Lov § 19; Secher 1929.

I første halvdel av 1700-tallet ble det satt i gang flere tiltak for å få bukt med fattigdomsproblemet. Her ser vi en sterk og tydelig sammenheng mellom paternalistisk ordning og vekt på pietistiske verdier. Det henger sammen med at det egentlig ikke var noe skarpt skille mellom grevens private økonomi, verkets økonomi og den offentlige økonomiske ordningen i grevskapet. Alle beslutninger om økonomisk støtte til arbeiderne ble avgjort av greven selv. Derfor kom det ekstra mange henvendelser i form av supplikker de få gangene grevene var til stede i grevskapet. Hvis det ellers ble tatt en avgjørelse lokalt om å imøtekomme en arbeider med behov for økonomisk støtte, sto den lokale øvrighetspersonen ansvarlig for beløpet overfor greven.²⁵

Inspirert av Christian den femtes lover og bestemmelsene i Bergordinansen lot grev Ferdinand Anton i 1734 bygge et hospital til undersåttene i grevskapet.²⁶ Hospitalet skulle først og fremst fungere som et sted der gamle og syke arbeidere fra grevskapets jernverk kunne få opphold når de ikke lenger kunne utføre noe nyttig arbeid. For grevskapets øvrighet fungerte hospitalet som en mulighet til å spare pensjonsutgifter. Da Thomas Jansen hadde tjent som mestersvenn ved Hagenes i 33 år, søkte han herskapet om løfte om en liten pensjon. Det ble kommentert av overinspektøren på denne måten: «NB! I mine underdanige Tanker bør denne Ansøgning, til at forekomme andres, afslaaes, men om i Tiden kand falde en Plass i Hospitalet, kunde samme tilsiges ham efter nærmere Resolution.» Og grev Ferdinand Anton svarte det samme: «... saa kand Solicitanten, om hand lever den dag at behøve det, da gjøre Ansøgning om at blive en læm der, ved indfaldende Vacance, men med anden Pension forud at tilsige, vil ieg ej forbinde mig.»²⁷ Ofte ble supplikker om pensjoner eller annen økonomisk bistand møtt med et slikt svar om at de kunne vente seg en plass i hospitalet når det ble noe ledig. Ventetiden må ha vært lang, om de da noen gang kom fram i køen.

Å bare ta utgangspunkt i Bergordinansen og andre normative kilder som kongelige forordninger kan føre til slutninger om at arbeiderne hadde tydelige rettigheter, og at bestemmelsene ble fulgt. Men la oss vende blikket tilbake mot Fritzøe jernverk og se hvilke ordninger som ble praktisert.

I 1789 var Christopher Jacobsen fortsatt blant pensjonistene. Han fikk da 6 riksdaler i kvartalet.²⁸ Størrelsen på pensjonene dette året varierte fra 8 til 24 riksdaler årlig. En plausibel forklaring på at to mestersvenner ikke fikk samme beløp, og at en sandgraver fikk mer enn en mestersvenn, kan være at de hadde ulik forsørgerbyrde. Størrelsen på pensjonene kan virke tilfeldig, men underhold ble tildelt etter behov, og pietistisk og nøktern livsførsel ble

25. Grevskapet Laurvigen med byen Laurvig, jernverk og sagbruk ved Farriselva og det omliggende tidligere Brunla amt betegnes som Norges eneste virkelig føydale område, byen Laurvig som Norges eneste føydale by. Rian 1980; Eliassen 1999.

26. Opprettelsen av Laurvig hospital faller i tid sammen med at forarbeidet til et ordnet fattigvesen for hele Norge ble igangsatt på kongelig initiativ i 1735. Praksisen hadde til da vært ulik i de forskjellige delene av landet, og myndighetene hadde et ønske om å rydde opp og samtidig få bedre kontroll på tiggere og omstreifere. Den første norske fattigforordningen kom i 1741, og i 1742 ble et lokalt fattigvesen opprettet. Om bakgrunnen for forordningen av 1741, se Dyrvik 1982.

27. SAKO: Larvik grevskap, 2 saksbehandling, 21 Forestillings- og resolusjonsbøker, rekke 1, nr. 3.

28. SAKO: Larvik grevskap, 40 Jernverket, 401 hovedregnskapsbøker, 66a 1789 og tilhørende regnskapsbilag 407 Regnskapsbilag, rekke I, nr. 35.

forventet. Dette samsvarer med forholdene Ingeborg Fløystad beskriver ved Næs jernverk. Der fikk de tildelt 1–3 riksdaler i måneden avhengig av forsørgerbyrde.²⁹

Det var vanlig at mestere avla ed til herskapet og inngikk skriftlige avtaler når de fikk arbeid ved verket. Bare to av de 21 arbeidskontraktene vi kjenner fra Fritzøe på 1700-tallet, inneholder en avtale om pensjon. Den ene er fra 1725 og den andre fra 1763. Hammermesteren Claus Olsen har i sin kontrakt fra 1725, som han selv hadde formulert, avtale om at han skulle ha full lønn helt til sin død: «Skulde Gud /; ettersom vi alle er Menisker:/ hiemføye mig med nogen Svagthed at ieg / det gud forbyde/ skulle holde min Seng, ieg da ikke at forshydes, men i alle maade nyde uden minste aftrekning min gage, indtil Gud ved døden bort holder mig.»³⁰

Dette er en meget spesiell avtale. Ingen andre var i nærheten av å få en kontrakt med slike løfter. Claus kom til Fritzøe fra grevens virksomhet på Holmen i København, men hvilket forhold Claus kan ha hatt til greven, vet vi ikke noe om.

I sin kontrakt som former og overmasmester fra 1763 hadde Niels Friis Pedersen også avtale om pensjon. Både han og hans enke skulle være sikret en trygg alderdom: «Endelig tilstaaes og, at mester Niels Pedersen, i fald hand skulle blive saa gammel og skrøbelig, at hand de anfortroede tienester ikke kunde forestaae da skal hand nyde en aarlig Pension af 100 riksdaler. Og samme Pension forsikres og hands efterladende koene, saalænge hun sad i Enkestand, og børnene ere umyndige;»³¹

Men slike rettigheter gjaldt altså ikke arbeidere flest. Bortsett fra i de to kontraktene jeg har nevnt, ble det ikke gitt forhåndsløfter om pensjoner ved jernverket.

Det finnes flere eksempler på at Fritzøe jernverk praktiserte en ordning der en mesters pensjon var koblet sammen med opplæring av en etterfølger. Masmester Lars Christiansen hadde vært sykelig og betalt en ekstra hytteknekt for hjelp i masovnen i flere år da hans kone i 1738 ba om å få dekket denne ekstra lønnskostnaden med 4 riksdaler. En slik støtte ville kunne fungere som en pensjonsordning betalt av verket for den gamle masmesteren. Overinspektøren mente at mesteren egentlig hadde «allerstørste føye til at tacke det Høye og naadige herskab, om de vilde være saa naadig at forunde ham til hans død, dend andsee-lige Løn hand endnu for slet ingen Tieneste trecker Maanedtlig.»³² Overinspektøren mente altså at den beste ordningen var den gjeldende, at mesteren fikk sin vanlige lønn og betalte for den ekstra hjelpen han behøvde. Forvalter Manal framholdt at den som utførte arbeidet, var den som skulle ha betalt: «Det er noget som er ligesaa vist, som billigt at naar mand ej self kand Svare for det arbejdet mand træcker Løn for, da er pligtig at forsiune sig, ved at betale de der kand forrette arbejdet.»³³ Det ble konkludert med at det viktigste var at greven ikke led noe tap: «... skulle naadig Herres tieneste gaae vel, saa maae hand være vel fornøyet med den hielp hand har, og det dend stackels Mand kand desuden Nyde; Thi mand

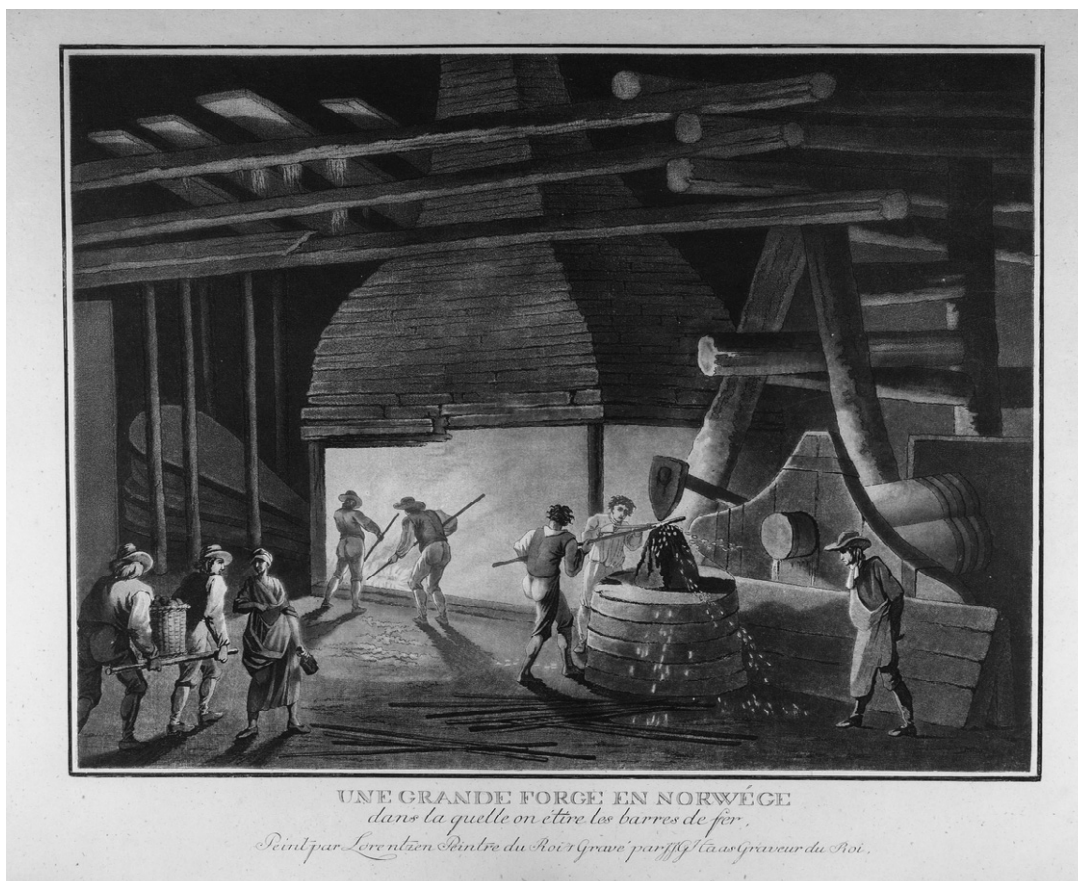
29. Fløystad 1979: 535.

30. SAKO: Larvik grevskap, 1 personalforvaltning, 12 pakkesaker, rekke 4.

31. Ibid.

32. SAKO: Larvik grevskap, 0 kontor, 01 kopibøker, rekke 1, nr. 25.

33. Ibid.

Arbeidslivet i en norsk hammersmie på 1790-tallet. Foto: Næs Jernverksmuseum

kand icke bekoste andre at gjøre hans ting uden Løn, og deris Høy Grevelige Excellences tjeneste kand icke lide under eller være giort som det burde.»³⁴ Løsningen for masmester Lars Christiansen ble at han fikk motta en pensjonsbetaling mens to hytteknektar overtok arbeidet under hans ledelse og ansvar. Det framkommer ikke om det var hytteknektene som skulle bekoste pensjonen, eller om den ble betalt av jernverkets kasse.³⁵

Et annet eksempel er ordningen som tømmerfogden Gilles de Besche fikk i 1749. Han ba om å få utpekt en skikket person til å ta over etter seg når alderdom og svakhet hindret ham i å utføre tjenesten, slik at han selv da kunne tilgodeses med en pensjon. Han ville ha mulighet til å lære opp denne personen mens han fortsatt hadde helse til det. Tømmerfogden fikk tillatelse til å finne en slik person og presentere ham når greven kom til Larvik, «til nærmere Resolution».³⁶

Hvorvidt arbeiderne hadde familie å forsørge, var avgjørende for all form for penge-

34. Ibid.

35. Ibid.

36. SAKO: Larvik grevskap, 2 saksbehandling, 21 Forestillings- og resolusjonsbøker, rekke 1, nr. 1.

støtte og for størrelsen på en eventuell pensjon. Da hammersmed Tolv Anundsen ble avsatt i 1775, skulle etterfølgeren betale ham en pensjon på 5 riksdaler i måneden. Det var en romslig sum sammenlignet med hva andre hadde fått, og overinspektøren kommenterte da også: «den Maanedlige Pension 5 riksdaler som forvalteren har procureret ham hos Successor, maae ansees tilstrekkelig for en grov arbejder der ingen Børn har og ventelig er meer end Tolv Anundsen i minste i de seenere aar har fortient».³⁷

Mot slutten av århundret kan det ha vist seg vanskelig å videreføre ordningen med at etterfølgeren betalte forgjengerens pensjon. I 1787 var smedsvennen Jacob Sørensen tiltenkt en gunstig ordning som påskjønnelse etter 39 års arbeid; planen var at en ny svenn skulle overta arbeidet og betale Jacob en del av lønna fram til Jacob fikk plass i hospitalet. Men det viste seg umulig å finne en smed som ville overta etter Jacob Sørensen på dette vilkåret. Derfor fikk Jacob inntil videre en pensjon fra jernverkskassa på 3 riksdaler månedlig.³⁸

ARBEIDSULYKKER

Christopher og Jacob fikk pensjon fra verket når de ikke lenger kunne stå i arbeidet, og ifølge Bergordinansen skulle fem prosent av overskuddet ved verket settes av til sosiale formål. Det ser ut til at grevene stort sett har fulgt dette når det skjedde ulykker ved verket. Men det var ingen selvfølge. Ved hver enkelt hendelse måtte greven approbere utbetalinger av kassa på verket, og jeg vil trekke fram noen eksempler for å belyse hva som var praksis.

I 1744 hadde Erik Christensen en ulykke i malmpukk-hammeren slik at høyre pekefinger «af Hammerens u=formodentlige Needfald; blev Saa i støcker Knust og forslagen; at ej alleene den fremmerste Leed med Kiød og Nægel blev igienliggende der under Mens den øfrige part af Fingerens Kiød, Endog blev gandscke J støcker Reven».³⁹ Han søkte om å få dekket utgiftene til bartskjær på 3 riksdaler, og overinspektøren lot forvalteren sjekke to forhold: Om Erik hadde vært edru da ulykken skjedde, og hvordan det sto til med økonomien hans. Forvalteren svarte at han hadde vært edru, og at han heller ikke ellers var henfallen til drikk. Hva angikk den økonomiske tilstanden, var han skyldig verkets kasse 56 riksdaler «deels af de dyre tider og deels af Svare Sygdomme hand har maattet udstaae». Erik hadde altså slitt med sykdom før ulykken. Saken ble sendt til greven, som avgjorde at Erik fikk utgiften dekket av jernverkskassa.⁴⁰

En annen arbeider, Ulrik Biering, hadde skadet seg tre ganger, blant annet under byggingen av Laurvig hospital. Han ble tilbudt plass i det selvsamme hospitalet. Etter en tid sendte han en supplikk med bønn om heller å få slettet sin gjeld på 30 riksdaler og erstatning for «Cuur og ophold», slik som andre hadde fått, for han hadde kone og sju umyndige barn. Jernverksforvalteren støttet Ulriks ønske og attesterte at supplikken ble sendt til grev

37. SAKO: Larvik grevskap, 0 kontor, 01 kopibøker, rekke 1, nr. 55.

38. SAKO: Larvik grevskap, 0 kontor, 01 kopibøker, rekke 1, nr. 63.

39. SAKO: Larvik grevskap, 40 jernverket, 492 brev, nr. 3.

40. SAKO: Larvik grevskap, 0 kontor, 01 kopibøker, rekke 1, nr. 29.

Ferdinand Anton i København. Sannsynligheten er stor for at Ulrik fikk samme støtte som andre arbeidere som hadde blitt skadet i arbeidet. Ulriks argumentasjon tyder på at slik støtte var vanlig. Ulrik uttrykte en forventning om forståelse for sin situasjon fordi andre hadde fått det.⁴¹

Vinteren 1771 brakk Jonas Hansen Svarth benet i pukkhammeren og ble sengeliggende i tre måneder. Jonas skrev i supplikk til overinspektøren at forvalteren støttet at han burde hjelpes økonomisk. Hva som skjedde videre, forteller ikke kildene, men forvalteren som kjente til hva som var vanlig, stilte seg positiv til supplikken, så sannsynligheten er stor for at Jonas fikk dekket noe av utgiftene sine.⁴²

Det var selvsagt viktig for overinspektøren at pensjon ikke ble utbetalt unødvendig, og hver supplikk om pensjon eller pengestøtte etter ulykker, førte til nøye undersøkelser. Blant annet ville ledelsen vite hvordan en skade påvirket arbeidsevnen. Iver Larsen hadde arbeidet ved verket i 30 år da han i 1772 skrev brev til overinspektøren og ba om hjelp med proviant til seg og sin familie fordi han ikke kunne arbeide mer på grunn av skader han hadde fått. Først hadde han mistet et øye, så hadde han ødelagt beinet. Dessuten hadde han mistet nesten all hørsel. Overinspektøren ba jernverksforvalteren informere om skaden Iver hadde fått i beinet, om han hadde arbeidet siden, og hvorvidt skaden hindret ham i å arbeide.⁴³ Forvalteren gjorde nok det som ble pålagt ham, men vi har ingen kilder som forteller hva han fant ut eller hva som ble bestemt.

Etter en skade i hammeren ved Moholt, ba Woldemar Tolvsen i 1772 om å bli flyttet til en av de andre hamrene. Forvalteren mente at det var best om Woldemar ble på Moholt, og begrunnet det med at «i fald saadanne fik medhold at omflake fra et sted til andet, vilde deraf foraarsage Bryderie og Uorden». Og overinspektøren samtykket: Siden Woldemar mente seg i stand til å gjenoppta arbeidet, måtte det være viktig å beholde ham i arbeid «saa Jernverkets Cassa derved befries for dend ham tillagde Pension».⁴⁴ I 1774 finner vi Woldemar ved Ås hammer under Fossum jernverk i Gjerpen.⁴⁵ Han hadde sannsynligvis valgt å søke mer lukrativt arbeid ved et annet verk.

1791 ble det søkt om sykepenger til en arbeider, Iver Iversen, som hadde vært utsatt for en ulykke og fått skadet beinet. Forvalteren støttet søknaden og innvilget en liten ukentlig støtte i tolv uker fra verkets kasse.⁴⁶ Iver ville kanskje være i stand til å arbeide igjen etter de tolv ukene.

Ikke alle fikk direkte pengestøtte. Verket fant ofte andre måter å løse problemene på hvis en arbeider mistet evnen til å utføre det arbeidet han hadde stått i. En mulighet var å gi arbeiderne som ble skadet et levebrød ved at de fikk en gård til bygsling. Anders Jonsen, hjelpesmed ved Hagenes nye hammer, hadde fått hånden knust av hammeren og ble fra 1763 og ut sin levetid bevilget å bruke gården Mønnerød avgiftsfritt.⁴⁷ Det er uklart om

41. SAKO: Larvik grevskap, 2 saksbehandling, 22 pakkesaker, rekke 1, supplikker og resolusjoner, nr. 2.

42. SAKO: Larvik grevskap, 2 saksbehandling, 22 pakkesaker, rekke 1, supplikker og resolusjoner, nr. 3.

43. Ibid.

44. SAKO: Larvik grevskap, 2 saksbehandling, 22 pakkesaker, rekke 1, supplikker og resolusjoner, nr. 7 og SAKO, Larvik grevskap, 2 saksbehandling, 21 forestillings- og resolusjonsbøker, rekke 1, nr. 8.

45. Gard Strøm: Gamle Gjerpen, bygdebok på nett, <http://gamlegjerpen.no/> (lest 22.10.2013).

46. SAKO: Larvik grevskap, 2 saksbehandling, 22 pakkesaker, rekke 1, supplikker og resolusjoner, nr. 4.

47. SAKO: Larvik grevskap, 2 saksbehandling, 22 pakkesaker, rekke 1, supplikker og resolusjoner, nr. 5a.

Anders Jonsen hadde hatt fast arbeid for jernverket. Et lignende tilfelle fant sted i desember 1749. Hammermesteren Hans Jonsen ved Nes skrev til greven med bønn om at sønnen Christen, som hadde svake øyne, måtte få byggle en av de nærmeste gårdene. Både forvalteren og overinspektøren hadde forståelse for Christen Hansens situasjon. Når det ble en gård ledig, ble han lovet mulighet til å byggle den i stedet for å arbeide i hammeren.⁴⁸

NÅR SYKDOM RAMMET

Hvis en arbeider ble arbeidsufør på grunn av sykdom, stilte det seg annerledes enn om det handlet om en skade pådratt mens han sto i arbeidet. I mai 1763 ble et pantebrev for Jens Anundsen publisert på tinget. Siden han var skyldig jernverket litt over 50 riksdaler, som forvalteren hadde bevilget ham i økonomisk støtte over tid, måtte han pantsette alt sitt fattige løsøre. I april 1766 var han uten arbeid og sendte brev til overinspektøren der det framkommer at han etter å ha utført dagarbeid i ungdommen, hadde vært fast ved verket i femten år. Han framholdt at det var på grunn av sykdom at han hadde vært en del borte fra arbeidet, og mesteren hadde sagt ham opp for to år siden. Han ba om å bli tatt inn igjen, og i tillegg om at sønnen på 16 måtte få arbeid ved spikerhammeren.⁴⁹ Ingenting tyder på at han ble bønnhørt. Jens Anundsen må for øvrig ha frisknet til, for i 1776 var han mester ved Bærums verk.

Lars Svendsen skrev i 1768 til overinspektøren og ba om lån til å reise til ei enke i Holmestrand for å bli kurert for plager i ansiktet og på halsen. Han fikk til svar etter noen få dager at siden det var stor mangel på arbeidere, ble han innvilget lånet.⁵⁰ Lars Svendsens problemer skyldtes ikke noen ulykke, og dermed ba han ikke om å få penger av jernverkets kasse, men et lån. Han forventet ikke at overinspektøren skulle føle samme ansvar for ham som for arbeidere som fikk arbeidsevnen ødelagt av ulykker mens de var i verkets tjeneste. Langtidsskader på grunn av arbeidsmiljøet var det ingen som tok opp. Det viktigste for overinspektøren var å sikre at verket ikke mistet dyktige arbeidere. Det var vanlig å gi hjelp til slike sykdomsutgifter i form av lån, og Lars fikk det han søkte om.

Det samme viser en attest overinspektøren fikk tilsendt om hytteknekt Børre Jacobsens «svaghed» i 1763.⁵¹ Hvilken sykdom Børre hadde, framgår ikke, men saken ble lagt fram for grev Christian Conrad med spørsmål om hvordan «der skal forholdes med hans Cuur, og hans, samt familiens underholdning». Greven mente det best at karen så fort som mulig ble sendt inn til byen «hvor hand under tilbørlig forplegning og opsyn kand vorde curerit». Kostnaden var imidlertid å betrakte som et midlertidig lån: «Omkostninger paa Curen, i henseende til Medicamenter og deslige samt hytte knægtens forpleyning og hans Families underholdning imidlertiid tillader hans høygrevelige excellence [...] at manqvere paa Børre Jacobsens Conto som een Restance til viidere.»

En slik praksis førte til at arbeidere med helseproblemer opparbeidet seg gjeld til verket.

48. SAKO: Larvik grevskap, 1 personalforvaltning, 12 pakkesaker, rekke 4.

49. SAKO: Larvik grevskap, 40 jernverket, 492 brev, nr. 22.

50. SAKO: Larvik grevskap, 40 jernverket, 492 brev, nr. 22.

51. SAKO: Larvik grevskap, 0 kontor, 01 kopibøker, rekke 1, nr. 43.

Både dette og organiseringen av gamle arbeideres livsopphold, har dessuten sammenheng med grunntanken i lønssystemet og den generelle strukturen i det økonomiske forholdet mellom verket og dets arbeidere. Mesterne i masovnen og hamrene fikk et fast beløp utbetalt hver måned. Det beløpet skulle også dekke lønnen til svenner og drenger. Mesterne i hamrene var også personlig ansvarlige for forbruket av råvarer. Når ekstra «velferdsytelser» ble gitt i form av lån, økte gjelda de hadde til verket. Enhver persons gjeld var slik knyttet til den stillingen vedkommende hadde ved verket, og forvalteren var gitt et personlig ansvar for å kreve inn igjen det han ga ut i forskudd til arbeiderne. Fast arbeid ved verket var ettertraktet fordi det ga fritak for beskatning og soldattjeneste. For å få arbeid ved Fritzøe jernverk, var enkelte derfor villige til å overta gjelda til sin forgjenger i stillingen.

Eksempelene over handler om faste arbeidere som ble syke eller opplevde en ulykke i arbeidet. Annerledes var det hvis den som var uheldig, hadde status som dagarbeider. Da kunne han ikke forvente å få hjelp til utgiftene sine. Ole Børgesen, dagarbeider ved Barkevik, ba om en «Tære-Pænding» i 1749. Han hadde ligget på en benk da stoppehullet på masovnen i Barkevik brast, og plassen der han lå, ble overflømt av glovarmt jern. Benken antente, og han falt ned i det glødende jernet og fikk forbrenning på begge beina. Det antydes at Ole lå under for drikk, men han var ikke «beskjenket» da ulykken skjedde. Det ble presisert at selv om han ikke var i noen «virkelig tjeneste» ved Barkevik masovn, skulle han få 3 riksdaler til bartskjærlønn og livsopphold en gang for alle, «dog uden Consequence for andre Dag-Arbeidere».⁵² Den siste bemerkningen markerer at det var forskjell på en dagarbeider og en som hadde fast arbeid ved verket.

ENKENE

Det hendte at en mester døde før spørsmålet om pensjon eller valg av etterfølger hadde vært aktualisert. Det fører oss videre til et nytt spørsmål: Hvordan var de økonomiske utsiktene for enkene etter jernverksarbeiderne? Jeg har ikke støtt på mange enker med pensjon fra jernverket. I det hele tatt var det nesten ingen som fikk innvilget pensjon. I 1777 var det tre pensjonister ved jernverket. I tillegg til Christopher Jacobsen fikk to enker pensjon fra verket. Den ene var farrisskipper og pukkmester Søren Danielsens enke, Martine Jensdatter. Hun fikk 24 riksdaler årlig. Den andre var Maren Justerdatter, enke etter bygmester Jan Hansen Horn. Hun fikk 30 riksdaler i årlig pensjon. Disse to kvinnene var begge enker etter arbeidere i spesielle posisjoner. Jernverkssamfunnet hadde mange flere enker. Hvorfor synes de ikke i materialet? Hvis de ikke fikk noen form for pensjon, hvordan klarte enkene seg økonomisk når familieforsørgeren falt fra?

Bergordinansens § 16 påla verkene å sørge for sine fattige enker og barn. I 1789 hadde kun to enker kvartalspensjon fra verket. Det var bygmester Jan Hansens enke, som nå fikk 7 riksdaler 48 skilling, og pligtfogd Magnus Berugs enke, som fikk 1 riksdaler 48 skilling. I 1772 hadde imidlertid administrasjonen ved Fritzøe sendt ut ordre om at alle pensjoner som ikke tilkom gamle og skrøpelige eller skadede arbeidsfolk, skulle opphøre. Det gjaldt også «pensjoner» utbetalt i form av fri brensel eller fritak for grunnleie. Denne formen for pensjons-

52. SAKO: Larvik grevskap, 2 saksbehandling, 22 pakkesaker, rekke 1, supplikker og resolusjoner, nr. 3.

ytelser ble av overinspektøren kalt «gaver». Fire gamle enker hadde på det tidspunktet fått innvilget en årlig pensjon fra jernverket eller sagbruket, og disse fire fikk likevel beholde pensjonen mot at de skaffet attest på sin alder og skrøpeligheit fra presten. Begrunnelsen var at «for saa vidt de ere i lige cas med deres afdøde mænd neml: gamle og saa skrøbelige at de ike kand fortiene Livs ophold». ⁵³ Det må bety at greven faktisk mente at enkene var like berettiget til pensjon som sine ektemenn, så sant de var skrøpelige nok og var «verdige trengende».

I tillegg ble det, når det kom supplikker fra enker med bønn om å få pensjon fra verket, i paternalistisk ånd lagt vekt på og gjort undersøkelser angående mannens tjenestetid og hvor dyktig og trofast han hadde vært i arbeidet. Et eksempel er enka etter hammermester Daniel Toresen. Daniel døde i 1759, og hans enke, Margrethe Ottersdatter, søkte i 1763 om en årlig pensjon. Hun var da 77 år gammel og ville nødig besvære andre i sine siste leveår, skrev hun. Hun fikk erklæring fra forvalteren på mannens troskap og flid: «Da troeskab og flittighed, ere de dyder som bør følge alle retsindige baade i livet og efter døden til Erindring, saa giver ieg mig underdanig frihed at udføre de Sandheder som denne afdøde Mæster med Rætte bør tillegges, at hand baade haver lenge tient, og sit arbeide forsvarlig opagted, » ⁵⁴ skrev forvalteren og anbefalte at Margrethe ble tilgodesett med en årlig pensjon. Noe beløp nevnes ikke, og om det ble innvilget, ble det uansett ikke store utgiften for jernverkets kasse. Margrethe døde i 1765.

Allerede i 1722 hadde to enker fått engangsbeløp etter å ha sendt inn supplikker ved grev Ferdinand Antons besøk i grevskapet. ⁵⁵ Hvordan mennene deres hadde skjøttet sitt arbeid, var også her avgjørende. Dorte, enke etter gartner Hans Hansen, søkte om «een Aarlig pension saa meget som til huusleye». Hun fikk til svar fra greven: «Under Consideration till Reqviorentens første Mand, og hans troe og flittige tjeneste skal betales 37 Rigsdaler som jeg hermed een gang for alle vil have foræret». Hennes første mann, Christopher Arent, hadde vært grevens urtegårdsmester.

Magdalena, enke etter formermester Morten Sørensen, ba også om en årlig pensjon og fri husleie. Greven ga forvalteren ordre om å betale henne 50 riksdaler, og føyde til at: «etter haanden vil jeg videre betenke henne for hendes Mands gode tienestes skyld». ⁵⁶ Greven hadde altså tanker om å gi henne et beløp nå og da, og da greven igjen var på besøk i sitt grevskap, i 1728, sendte Magdalena ny supplikk med bønn om årlige «nåde-penger» til sitt og sine sju barns livsopphold. Greven svarte at mæsteren allerede hadde fått betalt for sin tjeneste, men av hensyn til enkens «Slette vilkaar» skulle hun få ytterligere 10 riksdaler. Denne gangen føyde han til: «dog uden videre consequence». ⁵⁷ Holdningen hadde altså forandret seg på de seks årene som hadde gått siden forrige gang grev Ferdinand Anton besøkte Larvik. Det var viktig å forhindre at andre fikk inntrykk av at det nyttet å søke om pensjon.

53. SAKO: Larvik grevskap, 0 kontor, 01 kopibøker, rekke 1, nr. 53.

54. SAKO: Larvik grevskap, 2 saksbehandling, 22 pakkesaker, rekke 1, supplikker og resolusjoner, nr. 2.

55. SAKO: Larvik grevskap, 2 saksbehandling, 21 Forestillings- og resolusjonsbøker, rekke 1, nr. 1.

56. Ibid.

57. SAKO: Larvik grevskap, 2 saksbehandling, 21 forestillings- og resolusjonsbøker, rekke 1, nr. 2.

Ovn fra 1756, som viser Vulkan som våpensmed. Foto: Petter Øijord / Næs Jernverksmuseum

Maren Larsdatter ba i 1722 om en årlig pensjon etter sin mann, som hadde tjent ved sagbruket i 15 år. Grevnen svarte henne at forespørselen kom for seint. Det gjaldt altså for enkene å ikke la det gå for lang tid etter mannens død før de søkte om pensjon. At en mesters innsats fort ble glemt, viser også den ovenfor omtalte saken til Morten Sørensens enke. Morten hadde tjent jernverket i 25 år. At han hadde vært dyktig og respektert, viser det faktum at han hadde vært en ettertraktet masmester som andre verk sende bud på når de trengte ekstra ekspertise.

Ytterligere to enker hadde lagt inn supplikker ved grevebesøket i 1728.⁵⁸ Bare en av dem oppnådde å appellere til grevens barmhjertighet. Det var Rosina Erlandsdatter, enke etter Peder Jacobsen, en malmpukker som hadde forulykket i kulleboden. Hun fikk et engangsbeløp, en nådepenge på 4 riksdaler. Rosina Erlandsdatter hadde selv vært en viktig arbeidskraft for jernverket. I mange år hadde hun vært leder for det ene av to kvinnearbeidslag som rostet jernet på stranda. Det er ikke utenkelig at greven var informert om dette, og at han tok hensyn til det ved avgjørelsen. For Rosina var det nok helt utenkelig å be om pensjon for egen arbeidsinnsats. Kildene har ingen eksempler på at kvinner gjorde det.

Den andre kvinnen, som var enke etter en malmroer på Langestrand, fikk til svar at mannen hadde fått betalt for «arbejde hand ved Malmens Roening og Maalning til mit Fritzoeshe Jernverks Tieniste kand have forrettet.» Og vi aner en irritasjon i grevens tilføyelse: «jeg er ikke betænkt at pensionere Eder eller andre bort døde arbejderis Enkker.» Grev Ferdinand Anton ga altså uttrykk for at han ikke følte noen forpliktelse overfor arbeiderenene. Det var helt opp til ham og hans humør om han ville forære dem en gave, en nådepenge.

At grevene var redde for utgiftene det ville medføre om alle enker skulle komme og kreve sletting av gjeld og utbetaling av pensjoner, viser også svaret Karen Halvorsdatter fikk på sin supplikk i 1766. Hun var enke etter hammersmedsvenn Niels Andersen ved Moholt, hadde sju barn og en gjeld til verket på 30 riksdaler. Niels hadde vært ved verket i 26 år, som hammersmedsvenn i 15 av dem. Karen fikk ettergitt gjelda, men ingen pensjon «for consequence skyld».⁵⁹ Konsekvensen greven fryktet var igjen at det skulle skape en forventning hos enker i samme situasjon.

Det var opplagt et økonomisk dilemma for grevene når arbeidere med gjeld døde og etterlot seg umyndige arvinger og insolvente bo. Hytteknekt Søren Olsen hadde vært syk i noen år da han døde i 1738. Han etterlot seg en gjeld på 51 riksdaler, kone og fire små barn. Enka, Inger Christendatter, ba i supplikk i 1741 om å få avskrevet gjelda mot pant i huset. Grevnen gikk med på denne avtalen inntil barna hennes vokste til, eller hun kunne betale gjelda. Selv fikk hun løfte om opphold i hospitalet når det ble en ledig plass. En ny anordning med samme innhold er tilføyd dokumentet i 1750, så Inger hadde ikke klart å betale i mellomtiden.⁶⁰

Hva de lokale myndighetspersonene mente om sakene, fikk betydning for grevens resolusjoner. Da booppgjøret etter malmbanker Christopher Hansens død i 1759 viste en manko på 17 riksdaler, søkte hans enke Sara Melchersdatter om å få ettergitt en gjeld på

58. Ibid.

59. SAKO: Larvik grevskap, 2 saksbehandling, 21 Forestillings- og resolusjonsbøker, rekke 1, nr. 6.

60. SAKO: Larvik grevskap, 2 saksbehandling, 22 pakkesaker, rekke 1, supplikker og resolusjoner, nr. 1.

30 riksdaler.⁶¹ Erklæringen som forvalteren sendte til København, inneholdt en advarsel til greven mot å være for slepphendt med slike ettergivelser, fordi han fryktet at det kunne komme til å bli en sovepute og svekke arbeidsmoralen blant arbeiderne. Å få utbetalt pensjon fra jernverket skulle være siste utvei etter at den som søkte hadde gjort alt for å klare seg selv, mente forvalteren.⁶²

Mesterhustruene kunne ta ansvar for sin egen økonomi på andre måter når de ble enker. Vi kjenner til at iallfall to av dem drev egen næring og ikke giftet seg igjen. Men for de yngre kvinnene, var det å finne seg en ny ektemann ofte løsningen. Sara Melchersdatter, som sendte sin supplikk i 1759, var en forholdsvis ung kvinne. I tillegg til advarselen om at ettergivelse av gjeld og fast pensjon kunne fungere som en sovepute, slik at arbeiderne sluttet å anstrenge seg til det ytterste, hadde forvalteren nok en kommentar. Han mente at en ung kvinne som Sara sannsynligvis kom til å gifte seg igjen: «Thj, som hun endnu er een ung frisk og temelig Anseelig Encke er det at formode: hun – igien Jnlader sig i nyt Egteskab, hvorved hun med tiiden kand komme til at Betale sin Gield.»⁶³ Den nye mannen kunne gjøres ansvarlig for enkas gjeld, resonnererte forvalteren.⁶⁴

Begrepet «enkekonservering» knyttes til tradisjonen med at unge presteemner kunne gifte seg med en presteenke for å overta embetet etter hennes avdøde mann. På samme måte var et giftermål med mesterenka ofte veien for en svenn til et mesterskap i håndverkslau-gene i byene. I svenske jernverkssamfunn var enkekonservering vanlig. Smiene i Sverige var i første halvdel av 1700-tallet fortsatt smedenes egen eiendom, og døtre kunne arve smier etter sine fedre.⁶⁵ Ved Fritzøe har jeg ikke funnet noen eksempler på at en ny mester kunne gifte seg med sin forgjengers enke og på den måten overta et mesterskap. Verkstedene var grevens eiendom, og greven bestemte hvem som skulle overta når en mester falt fra.

Det var familien som tok seg av kvinnene når de ble enker. Da mesterskapet i den gamle hammeren ble ledig etter mester Jan Larsens død i 1766, tilbød både sønnen og sviger-sønnen å sørge for en pensjon til enka, henholdsvis mor og svigermor, hvis de fikk overta plassen. Det finnes eksempler på at enker etter menn i embetsverket satt i sine ektemenns stillinger i flere år etter at de ble enker.⁶⁶ Men det var ingen sedvane at en enke fikk beholde inntektene av sin avdøde ektemanns mesterskap ved Fritzøe jernverk. Unntaksvis kunne det skje; belgmaker Hans Hansens enke fikk i 1769 fortsette å ha ansvaret for belgene sammen med sin sønnesønn. Dermed var hun forsørget, og man regnet med at sønnesøn-nen ville fortsette å trygge henne økonomisk.

61. SAKO: Larvik grevskap, 40 jernverket, 492 brev, nr. 7.

62. Ibid.

63. Ibid.

64. Ingeborg Fløystad har vist at slik kunne det også fungere ved Næs jernverk. Når ei enke giftet seg på ny, kunne den nye ektemannen overta både hus og gjeld. Fløystad 1979: 309.

65. Florén 1991.

66. Sandvik 2005.

KONKLUSJON

Christopher Jacobsen var en av ytterst få som fikk pensjon fra Fritzøe jernverk. For å kunne avgjøre om forholdene var de samme ved andre verk, må flere undersøkelser gjennomføres. Grevskapet var på mange måter en stat i staten og greven var gitt nesten uinnskrenket myndighet over sine undersåtter. Men Bergordinansen ga til en viss grad generelle retningslinjer, og vi vet at det var mye kontakt mellom norske jernverk. Det er derfor ikke urimelig å anta at støtteordningene ble praktisert på lignende vis også andre steder. Det fantes ingen fastsatte regler for hva som skjedde når en arbeider ikke lenger kunne stå i arbeidet og brødfø seg selv og familien, enten det var på grunn av alderdom, sykdom eller ulykkeshendelser. Det var ingen faste ordninger for pensjon eller øvre aldersgrense for tilårskomne arbeidere. Enker og barn hadde ikke noe sikkert livsgrunnlag hvis familiens forsørger falt fra. Bergordinansen av 1683 ga visse retningslinjer, og verkene var pålagt å underholde fattige enker og barn, men i praksis satte ledelsen ved Fritzøe begrensninger på denne bestemmelsen ved at det ble tilføyd ekstra kriterier som akseptabel livsførsel og lojalitet til «herskapet».

Selve arbeidsforholdet kunne være skriftfestet i en kontrakt, men bortsett fra i de to kontraktene vi har nevnt, har vi ikke kilder på at det ble gitt ekspektanse på pensjoner ved jernverket. Det vanlige var heller å gi løfte om plass i hospitalet, med forbehold om at det var en ledig plass. Langt flere enn de det var plass til, ble gitt forventning om en hospitalplass.

Vi har sett flere eksempler på at en vanlig ordning var å la etterfølgeren være ansvarlig for å underholde den forrige mesteren. Når en mester ble for gammel til å ha ansvaret for arbeidet selv, kunne han overlate det til nye krefter og selv betale den ekstra arbeidskraften av sin egen lønn.

Bønn om pensjon eller andre støttebidrag ble fremmet i supplikker, og det ble forhandlet fra gang til gang med hensyn til hvilken hjelp en arbeider kunne forvente ved sykdom eller arbeidsulykker. Tjenestetid og tilhørighet til verket var viktig når en arbeiders håp om pensjon eller annen form for støtte skulle avgjøres. Øvrigheta lette dessuten alltid etter andre muligheter før den var villig til å innvilge pensjon fra jernverkskassa. Nyttens av å gi støtte til en arbeider, ble alltid vurdert opp mot lønnsomheten for verket. En avgjørende faktor var arbeidsmarkedet. Hvis mangelen på dyktige arbeidere var tilstrekkelig stor, var det større sannsynlighet for at en søknad om støtte ble approbert hvis det kunne føre til gjenoppretting av arbeidsevnen.

Grevskapet var preget av en paternalistisk samfunnsordning, og mange sider av forholdet mellom øvrighet og undersått var basert på uskrevne regler og sedvaner. Vi har sett at en eventuell pengestøtte ble bestemt av greven selv og varierte fra tilfelle til tilfelle. I tråd med den paternalistiske tankegangen, ga lojalitet mot greven og innsatsen før arbeideren ble arbeidsufør, samt generell god livsførsel, fordeler. Det ble tatt individuelle hensyn, og enkelte av arbeiderne kunne av ulike grunner ha et personlig forhold til greven. Det er vanskelig å avgjøre hva som gjorde at noen skilte seg positivt ut på denne måten, men det var viktig for arbeiderne å ha et godt forhold til sin greve og å sørge for å utmerke seg.

Både greven og overinspektøren var redd for at det skulle skapes forventninger om en pensjonsordning. De spilte på den pietistiske holdningen i samfunnet. Hvis arbeiderne kom for lett til penger, ville moralen falle. Det skulle være et verdig behov for underhold, og verket bidro aldri med mer enn med et minimum av hva den enkelte hadde behov for.

Selv om vi ser at arbeidsstokken ved Fritzøe økte uten at det ble flere pensjonister, vil jeg mene at kildegrunnlaget er for lite og for spredt til å kunne gi noen tydelig indikasjon på forandring gjennom 1700-tallet. Og nye sentrale bestemmelser kom ikke før et stykke inn på 1800-tallet, med Berganordningen av 1812.

LITTERATUR

- Berg, B. I. (1998). *Bergarbeid i Skandinavia fra det 14. til det 17. århundre*. Kongsberg: Norsk bergverksmuseum.
- Berg, J. C. (1839). *Breve angaaende Laurvig Grevskab. I Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie: Bd. 6* (s. 525–645). Christiania: Samfundet for det norske Folks Sprogs Historie.
- Bjørnstad, B. S. (1977). *Grevskapet Laurvigen: Arbeiderne ved Fritzøe jernverk 1701-1745*. Oslo: B. S. Bjørnstad.
- Boëthius, B. (1951). *Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk: bergshanteringens arbetare från medeltiden till gustavianska tiden*. Stockholm: Tiden.
- Bull, E. (1958). *Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd: Tre norske industristrøk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Dyrvik, S. (1982). Avgjerdsprosessen og aktørane bak det offetelege fattigstellet i Norge 1720-1760. I B. Ericsson (Red.), *Oppdaginga av fattigdommen: Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet* (s. 109–184). Oslo: Universitetsforlaget.
- Eliassen, F.-E. (1999). *Norsk småbyføydalisme?: Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer ca. 1650-1800*. [Oslo]: Den norske historiske forening.
- Florén, A. (1991). *Genus och producentroll: kvinnoarbeite inom svensk bergshantering, exemplet Jädersbruk 1640-1840 (Vol. 7)*. Uppsala: Institutionen.
- Fløystad, I. (1979). «Arbeidsmandens lod, det nødtørftige brød»: *Arbeiderlevkår ved Baaseland/Næs jernverk 1725-1807*. Bergen: I. Fløystad.
- Harnesk, B. (1990). *Legofolk: Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige* (Doktorgradsavhandling). Umeå universitet, Umeå.
- Hauge, Y. (1953). *Bærums Verks historie*. Oslo: Aschehoug.
- Hauge, Y. (1957). *Ulefos jernveærk 1657-1957*. Oslo: Aschehoug.
- Libæk, A. N. (1977). *Grevskapet Laurvigen: Fattigstellet 1735-1805* (Hovedoppgave). Universitetet i Oslo, Oslo.
- Moen, K. (1967). *Kongsberg sølvverk 1623-1957*. [Kongsberg]: Sølvverksmuseets venner.
- Mykland, K. (1996). *Trondheims historie 997-1997: Bd. 3. Fra Søgaden til Strandgaden 1807-1880*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nissen, G. B. (1976). *Røros kobberverk 1644-1974*. Trondheim: s.n.
- Norli, A. W. (2017). *Gud velsigne mit høye og Naadige hersckab, som mig haver forundt arbeyde: Sosiale og kulturelle forhold blant arbeiderne ved Fritzøe jernverk i perioden 1690-1790* (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Oslo, Oslo.
- Opstad, L. (1950). *Moss jernverk: «Et af de skjønneste Anlæg i Staten»*. [Oslo]: Cammermeyer.
- Rian, Ø. (1980). *Vestfolds historie i grevskapstiden 1671-1821*. Tønsberg. Vestfold Fylkeskommune.
- Sandvik, H. (2005). Tidlig moderne tid i Norge: 1500-1800. I I. Blom & S. Sogner (Red.), *Med kjønnspektiv på norsk historie: Fra vikingtid til 2000-årsskiftet* (s. 103–155). Oslo: Cappelen.

- Schou, J. H. (1795). *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger som fra aar 1670 af ere udkomne*. Kiøbenhavn: Breum.
- Secher, V.A. (1929). Kong Christian den Femtis Danske Lov. København: Gad. Hentet fra <http://bjoerna.dk/DanskeLov/index.htm>
- Try, H. (1986). *Jernverk på Agder*. Kristiansand: s.n.